

Lund 30 juni – 3 juli 2019

ICCJ-conferentie over transformatie en zelfverstaan:
hoe verschuiven beelden in en door nieuwe relaties
tussen joden en christenen?
10 jaar na de Twaalf punten van Berlijn

Nederlandstalige deelnemers, vlnr: Jaap van de Meij (Katholieke Raad voor het Jodendom, KRJ), Thaddée Barnas (klooster Chevetogne), Hendrik Hoet (bisdom Antwerpen), Eeuwout Klootwijk (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk), Harry Sinnaghel (Overlegorgaan van Christenen en Joden in België, het O.C.J.B.).

Inleiding

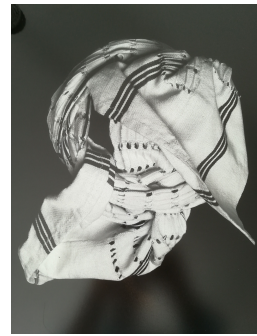
Sinds een aantal jaar ga ik in de zomer naar de conferentie van de ICCJ (International Council of Christians and Jews), samen met enkele andere deelnemers uit Nederland (en Vlaanderen). Was ik eerder in Rome, Philadelphia, Bonn en Boedapest, dit jaar was de bijeenkomst in Lund, Zweden. Langzamerhand leer ik mensen kennen en ontdek ik steeds weer opnieuw hoe scheidslijnen en verbindingen dwars door de tradities (Joods en christelijk) heen kunnen lopen. Met sommige Joden kan ik me meer verwant voelen dan met bepaalde christelijke deelnemers, en andersom. En ook leer ik inzien hoe lang en moeizaam de weg is om elkaar echt goed te verstaan. In dit verslag geef ik enkele impressies: wat heeft mijzelf getroffen? Wat neem ik mee? Wat is me opgevallen en bijgebleven? Ik kies doelbewust uit een veelheid van impressies, lezingen en ontmoetingen.

Wat verandert er aan beelden en concepten als je elkaar ontmoet?

Dat was zo'n beetje de leidende vraag tijdens de conferentie, al kwam deze lang niet altijd even helder naar voren. Ga je jezelf anders zien in de ontmoeting met de ander? En verschuiven beelden die je van de ander hebt? Toen ik de dag van aankomst het centrum van Lund verkende, kwam ik terecht in een van de oudste gebouwen van Lund, het kleine charmante Krognoshuset. Daar was een minitentoonstelling te zien van de in Nigeria geboren kunstenares Diana Agunbiade-Kolawole. Mijn aandacht werd getrokken door een kubus waar op alle vlakken een opgerolde hoofddoek met soms daarbij een silhouet van een vrouwengezicht te zien was. Onder aan de kubus, aan de vier hoeken, hingen touwtjes.

De hoofddoek zag eruit als een opgerolde joodse gebedsdoek en de vier touwtjes deden me denken aan de *tsitsiet*, die joodse mannen onder hun kleding dragen. Ik vond die gedachte niet zo vreemd, omdat ze paste bij het onderwerp van de tentoonstelling en de installaties: alles verandert in iets anders, alles is aan verandering onderhevig, vaststaande patronen evolueren en worden gaandeweg anders gerangschikt. Ik vertelde dat aan de jonge vrouw die bij deze tentoonstelling zat. Ze was er verrast door. Ze had zelf van de kunstenaars begrepen dat ze culturele patronen uit Nigeria had willen verwerken, vandaar de traditionele hoofddoekvormen. Dat hoeft niet in tegenspraak te zijn met mijn associaties, antwoordde ik en ik liet op mijn smartphone afbeeldingen zien van joodse gebedsdoeken, talliet, en *tsitsiet*. Later dacht ik er nog over na hoe joodse en christelijke tradities voortdurend veranderen, in een onafgebroken stroom elkaar beïnvloeden, afstoten, aantrekken. Zelf heb ik dat aan den lijve ervaren: ik ben in de loop van de tijd anders gaan denken en in het leven gaan staan juist door ontmoetingen met mensen van ander geloof of levensinstelling. Het is allemaal veel minder vaststaand geworden, minder omljnd, vloeiender, en tegelijkertijd ben ik met hart en ziel gaan staan in de christelijke traditie. Het een sluit het ander niet uit. Een gebedsdoek kan een hoofddoek worden en wie weet kan een hoofddoek ook weer in een gebedsdoek transformeren. Rituelen en religieuze concepten zijn altijd in beweging, anders leven ze niet.

Muziek verbindt

Bij de openings sessie in de prachtige kathedraal van Lund zat ik naast Avril Promislow uit Israël. Zij merkte op dat het tientallen jaren geleden ondenkbaar zou zijn geweest om joodse mannen met kipa's op in een kerk te zien zitten. Sinds rabbijnen met gezag daarvoor toestemming hebben gegeven is er veel veranderd, volgens haar. Alleen mogen orthodoxe joodse mannen niet aanwezig zijn bij christelijke vieringen. Ik vertelde dat zelfs dat in beweging is. Tijdens de viering van 500 jaar protestantisme in de Domkerk in Utrecht was er een joodse delegatie aanwezig, progressief en orthodox.

Er was muziek. Op het orgel werd een stuk van Philip Glass gespeeld, *Mad Rush Organ*. Er werd verteld dat de in 1937 in Amerika geboren Glass een zoon was van joodse immigranten uit Litouwen. Ik liet me meevoeren in een bijna eindeloze deining van telkens herhalende motieven met wisselende nuances, versnellend en vertragend. Het werd zo een beeld van joods-christelijke dialoog in beweging. Met Avril praatte ik nog even door over een ander muziekstuk, een samenspel tussen orgel en klarinet. Al is het orgel niet specifiek christelijk en de klarinet niet specifiek joods, de instrumenten roepen wel deze associaties op. En dan hoor je dat ze kunnen samenspelen en dat de melodielijnen zich in elkaar verstrengelen.

En wat gaan we er nu aan doen?

Maar pas op dat je niet te mooie woorden zegt over de joods-christelijke dialoog en dat je blijft hangen in elitaire paneldiscussies, hoe belangrijk ook, waarschuwde rabbijn Ute Teyer uit Stockholm in haar *keynote speech*. 'We zullen onze focus moeten verleggen naar concrete samenwerking t.a.v. bepaalde onderwerpen. De vraag zou telkens moeten zijn: "En wat gaan we er nu aan doen"?' Ik was het roerend met haar eens. Dat dialoog belangrijk is, dat je elkaar moet leren respecteren en vertrouwen en dat er veel veranderd is in de afgelopen jaren, wordt vaak gezegd en herhaald in mooie en roerende woorden. Dat gezegd hebbend: wat voor gevolgen hebben je woorden? Wat voor consequenties trek je eruit? Dat is nog niet zo simpel. Vlak voor de conferentie was ik betrokken bij de totstandkoming van een gezamenlijke verklaring van de Protestantse Kerk in Nederland en de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland tegen antisemitisme. Heel belangrijk en vervolgens wordt de prangende vraag: wat doe je dan daadwerkelijk zodat het niet alleen bij woorden blijft?

Verwarring over een beeld in de kathedraal

Midden in Lund staat de bijna 900 jaar oude kathedraal, de domkyrka, een belangrijk centrum van het religieuze leven in Noord-Europa. Ik ging er naar toe als ik kon. Op de zaterdag van aankomst woonde ik een gedeelte van een huwelijksinzegening bij, op zondagmorgen ging ik er naar de kerk, op zondagmiddag was er de openings sessie en later die week een excursie. Ik dwaalde er rond en heb er een kaarsje opgestoken. Harry Sinnaghel had me al attent gemaakt op een wonderlijk beeld in een van de zijkapellen.

Het betrof een grote menora met de symbolen van de vier evangelisten. Volgens hem had dit een negatieve betekenis: het nieuwe vervangt het oude. Maar je kunt er ook een andere betekenis aan geven. Een Duitse pastor die ik toevallig sprak in de kathedraal (die later deelnemer bleek van de conferentie: Ermano Dietrich Meichsner) vertelde dat deze combinatie vaker voorkomt in Duitsland en dat de menora verwees naar het Oude Testament en de vier evangelisten naar het Nieuwe. Ik informeerde verder in het overigens prachtige Historische museum en daar gaven ze mij het e-mailadres van de conservator, Andreas Manhag. Hoewel hij me schreef dat er in Denemarken en Noord-Duitsland meer van dit soort kandelabers te vinden zijn, verwees hij me weer door naar een andere kenner, Thomas Rydén. Ondertussen begon ik mijn queeste te vervolgen onder de ICCJ-deelnemers en het presidium, onder wie Bo Sandahl en Liliane Apotheker.

Maar ook zij wisten niet wat de betekenis en achtergrond van deze menora in de kathedraal was. Ik beet me erin vast. Ik kwam erachter dat deze kandelaber dateerde uit het eind van de 15de eeuw was, en vermoedelijk uit Hamburg kwam. Thomas Bergqvist Rydén schreef me dat de zevenarmige kandelaar verwijst naar de zeven gaven van de Geest, maar uiteraard ook een verwijzing is naar de menora in de tempel. Dat de combinatie er is met de symbolen van de evangelisten is ongebruikelijk. Rydén maakte me attent op een artikel van Peter Bloch, 'Siebenarmige Leuchter in christlichen Kirchen', uit 1962. Het kandelarmotief is ontwikkeld uit oud-oosterse levensboommotieven, heeft zich vermengd met het beeld van de wortel van Isaï, en is omgevormd tot het beeld van het licht van Christus. De kandelaar wordt een verwijzing naar de nieuwe tempel in Christus. Waarom vond ik dit belangrijk en interessant? Omdat het een voorbeeld is van omvorming en herinterpretatie van beelden en concepten. Tijdens de rondleiding in de kerk vertelde de gids op mijn vraag dat dit beeld er een voorstelling van geeft dat de christelijke traditie wortelt in de joodse. Dat de iconografie iets complexer is, werd voor de goede orde maar achterwege gelaten. En misschien kun je dat ook zo doen: het complexe beeld weer opnieuw herinterpreteren. Enkele joodse deelnemers stonden er hoofdschuddend bij, niet wetend wat te denken.

Wie zouden we zijn zonder de ander?

Van christelijk zijde wordt dit vaak gezegd, in ieder geval in Nederland. De kerk heeft een joodse verworteling. Haar identiteit is niet los te zien van de joodse. De christelijke en de rabbijns-joodse traditie gaan terug op dezelfde complexe oorsprong uit de eerste eeuw. Van joodse zijde hoor je dit soort geluiden veel minder vaak. Rabbijn Joshua Ahrens bracht dit wel naar voren. Wie wij vandaag zijn zou heel anders zijn als we niet in een christelijke omgeving hadden geleefd, zei hij. Christenen willen nu dialoog met ons, zij nemen vaak het initiatief. Er is een nieuw vertrouwen gegroeid. We leren de weg naar elkaar te vinden, voegde hij eraan toe, zonder wezenlijke zaken op te geven. We leven in dezelfde context, maar we hebben heel verschillende (theologische) concepten ontwikkeld. 'Ik denk dat als je weet wie je bent en waar je vandaan komt je zonder vrees in gesprek met de ander kunt gaan. Het is fijn dat christenen joden opzoeken, maar dat gebeurt in een tijd dat er steeds minder geluisterd wordt naar de kerk, niemand wil nog christen zijn of gaat naar de kerk'. Ik dacht na over wat hij zei en stelde er een vraag over. Ik vertelde dat het mijn ervaring is dat veel mensen zoekend zijn en helemaal niet zo goed weten wie ze zijn en wat ze geloven. Ahrens erkende dat hij vooral doelde op georganiseerde dialogen en dat is nu juist een manco, vind ik. Want wat betekent dit voor de praktijk van gewone mensen in lokale kerkgemeenschappen (christelijk en joods)? Het werd me niet duidelijk. Maar dat je identiteit mede bepaald wordt door de mensen met wie je omgaat – dat lijkt me waar. We dragen de imprint mee van onze gegrondheid in het jodendom, bracht Michael Ipgrave tijdens zijn bijdrage naar voren. Het christendom is geworteld in het jodendom en heeft daarom een bijzondere relatie met het jodendom. We kunnen onze identiteit niet verstaan als we deze relatie niet erkennen. Dat heeft overigens ook gevolgen voor onze relaties met andere religies, aldus Ipgrave. Phil Cunningham haakte daarop in. Het licht schijnt niet langer alleen in en om planeet Kerk, maar verlicht verschillende tradities. 'Ik ben een andere christen geworden door de ontmoeting met joden', vertelde hij. Wat er is gebeurd in de afgelopen jaren is te vergelijken met de Copernicaanse wending. Christenen en de

kerk vormen niet langer het centrum, maar beginnen hun eigen plaats in het geheel steeds meer in te zien. Sinds mijn promotiestudie over interreligieuze dialoog in het werk van Stanley Samartha heeft deze visie mij gegrepen en niet meer losgelaten.

Twaalf punten van Berlijn

Op de conferentie in Lund stonden de Twaalf punten van Berlijn centraal. Tien jaar geleden werd in Berlijn een aantal oproepen geformuleerd, aan christenen en hun gemeenschappen, aan joden en hun gemeenschappen, en aan christenen en joden samen. Dat was toen, in 2009, weer een revisie en uitbreiding van de Tien punten van Seelisberg in 1947, wat de start bleek te zijn van de ICCJ. In Lund werden de Twaalf punten van Berlijn weer tegen het licht gehouden. Werken ze? Doen ze iets? Enkele van deze opdrachten zijn:

Oproep aan christenen:

1. Te strijden tegen religieus, raciaal en alle andere vormen van antisemitisme;
3. Om een theologisch verstaan van het jodendom te ontwikkelen dat de eigen waarde van het jodendom *bevestigt*;

Oproep aan Joden:

5. Om de pogingen van veel christelijke gemeenschappen te erkennen op het einde van de 20ste eeuw, om hun houding ten overstaan van joden te herzien;
7. Om onderscheid aan te brengen tussen eerlijke kritiek op Israël en antisemitisme;

Oproep aan beiden:

12. Om netwerken op te zetten met allen die iets willen doen voor een goed rentmeesterschap rond milieuvraagstukken.

Ik volgde een workshop van Deborah (Debbie) Weismann en Willy Weisz over dit document. Er bleek ook een handleiding van te zijn, die al jaren lang op de website staat van de ICCJ, maar de meesten van ons, mij inclusief, wisten niet van het bestaan ervan. De Twaalf punten zelf zijn me wel bekend, al ben ik weinig mensen in Nederland tegen gekomen die er iets van afweten. Dat is het tragische lot van veel documenten en verklaringen. De bedoeling is dat er een geheel nieuwe handleiding komt, korter, meer *to the point*, met audiovisuele middelen. Volgend jaar zou dit dan gepresenteerd moeten worden. Tijdens de workshop bleek hoe relevant het is dat dit niet van bovenaf 'gedropt' wordt, maar dat er vanuit de ICCJ-gelederen meegeschreven kan worden. Het viel me op hoe nauw bepaalde formuleringen luisteren en hoe moeilijk communicatie eigenlijk is. Hebben we het wel over hetzelfde als we dezelfde termen gebruiken? Bij het vijfde punt (zie boven) was een van de suggesties dat het voor Joden belangrijk was om goed geïnformeerd te worden over christelijke geloofsvoorstellingen. Waarop moet je dan het accent op leggen? Moet je juist laten zien waar christelijke geloofsvoorstellingen afwijken van rabbijnse geschriften of moet je laten zien waar ze overeenkomsten vertonen? Of zitten dergelijke benaderingen nog te veel 'in het hoofd', zijn ze te intellectueel of te dogmatisch? De Twaalf punten van Berlijn laten wel zien dat er in beide tradities, de joodse en de christelijke, de bereidheid is om te veranderen zonder wezenlijke zaken die belangrijk zijn voor het zelfverstaan op te geven. Het paradoxale is dat het zelfverstaan al begint te veranderen als je bereid bent het perspectief van de ander toe te laten.

Als we God op de rug zien, kijken we mee met het perspectief van de ander

De Zweedse rabbijn Rebecca Lilian gaf een fijnzinnige interpretatie van het bijbelgedeelte uit Exodus 33, waar Mozes God alleen van achteren mag zien, niet van aangezicht tot aangezicht. Zij zocht naar nieuwe woorden voor de ontmoeting die in de dialoog gebeurt. Noem dialoog geen dialoog, want dan blijft het in het hoofd hangen, zei ze. Het gaat om meer dan om een intellectuele uitwisseling. Je zou het model in Exodus 33 een nieuwe manier van zien kunnen noemen. Als we God op de rug zien, kijken we mee met het perspectief van de ander. Je kijkt met de ander mee, je volgt diens blikrichting en diens perspectief. Ik vertelde haar later de interpretatie die ikzelf inspirerend vind: je kunt alleen iets van God zien als je terugkijkt in je eigen of gezamenlijke levensgeschiedenis. 'I like that interpretation too', zei ze. Rebecca Lilian vertelde dat zij van de reconstructionistische richting binnen het jodendom is. Wij zijn van de richting dat joden niet het verkozen volk zijn, verduidelijkte zij en citeerde daarbij rabbijn Arye Kaplan: 'Chosenness does no good'. Ze besloot met een eigenzinnige visie: 'Joden onder elkaar voeren geen dialoog,

maar willen elkaar om het hardst overtuigen van het eigen gelijk en zeggen eigenlijk dat de ander niet joods is. Misschien hebben we christenen en moslims nodig om het gesprek beter te voeren'. Rabbijn Joshua Ahrens voegde daaraan toe: 'En laten we het gesprek met atheïsten en agnosten niet vergeten.' Dat vond ik zelf een heel terechte toevoeging, omdat je anders wellicht de neiging zou kunnen hebben om een religieus blok tegenover de rest van de wereld te vormen. Daar voel ik niets voor.

Hoe voer je dan het gesprek? Drie regels

Hoe kun je het beste als Joden en christenen met elkaar in gesprek gaan? De Zweedse theoloog Krister Stendahl (1921-2008), professor Nieuwe Testament en luthers bisschop van Stockholm, stelde drie regels op waaraan deelnemers aan een eerlijke interreligieuze dialoog zich zouden moeten houden:

- a. Wanneer je een andere religie probeert te verstaan, dan moet je je informatie halen bij vrienden en niet bij vijanden van die religie;
- b. Vergelijk niet jouw beste punten met de slechtste van de ander;
- c. Laat ruimte voor heilige jaloezie. Stendahl sprak van *holy envy*. Daardoor krijg je ruimte om kritisch naar je eigen opvattingen te kijken.

Hij werd nogal eens geciteerd tijdens de conferentie en ik volgde een workshop over '*Holy envy*' bij de joodse wetenschapper Maera Shreiber en de Lutherse Ursula Rudnick. We verdiepten ons o.a. in een boeiende casus: hoe kijk je aan tegen het gebruik op een christelijk seminarie om een joodse sedermaaltijd te vieren, begeleid door christelijke theologen? Is dat juist creatief over de schutting kijken en zo meer begrip en waardering krijgen voor wat de ander doet, of is het een vorm van annexatie? Ik moest denken aan de sedermaaltijd in de Protestantse gemeente Oisterwijk die begeleid werd door ds. Winanda de Vroe, een verslag daarvan zou worden opgenomen in *Woord&Weg* van juli/augustus 2019. 'Je moet niet de suggestie wekken dat je joods bent', zegt deze predikante, maar doe je dan toch niet jouw sondanks? Over dit soort vragen ging de workshop en weer bleek hoe moeilijk het is om elkaar echt goed te verstaan. Wat de een beschouwt als een werkelijk betrokken toenadering en willen leren kennen van de ander, ziet de ander als een vorm van annexatie. Laat me met rust!, is dan de reactie.

Wat is het effect van nationalisme op joods-christelijke relaties?

Deze vraag werd vanuit verschillende kanten onderzocht. Dat het een problematisch effect heeft, werd wel duidelijk.

Hana Bendcowsky uit Israël sprak razendsnel en met heftige handgebaren op een net te hoge toon. Zij is verbonden aan het Rossing Centre in Jeruzalem, waar ik in januari 2018 samen met scriba René de Reuver en Feije Duim geweest ben. Een van de dingen die zij vertelde was de vreemde alliantie tussen joodse nationalistinnen met zionistische evangelische christenen. Er worden zelfs halachische aanpassingen gedaan vanuit orthodox joodse zijde om deze alliantie maar te verstevigen. Arabieren worden als bedreiging gezien. Om een weerwoord tegen eng nationalistische stromingen te vinden is niet eenvoudig. 'Wij gematigde mensen zijn te aardig', zei ze. Hana Bendcowsky zocht naar een positief woord voor nationalisme, dus een woord dat inclusief is, zonder anderen af te schrijven. Zij wist er niet op te komen.

'Ik heb het vertrouwen verloren dat religieuze leiders onder de 55 jaar zich sterk bewust zijn van hun verantwoordelijkheid om dingen in hun juiste context te zetten', gaf Mary Boys in haar bijdrage aan, verwijzend naar de situatie in de V.S. Zij constateerde dat grote aantallen niet-witte immigranten, de verspreiding van het wapengeweld, een president die zichzelf als nationalist ziet en groeiende intolerantie allemaal factoren zijn die het nationalisme van wit Amerika aanwakkeren. Wit christelijk nationalisme wordt bovendien gekarakteriseerd door een intense haat van joden. 'Ik heb veel liturgieën gezien en ben daarin veel anti-joodse dingen tegen gekomen'. Mary Boys vond dat witte christenen een verantwoordelijkheid dragen: zij moeten de complexiteit van de problemen erkennen (en dus niet versimpelen). 'Ik begrijp niet dat religieuze leiders zich niet uitspreken tegen deze nationalistische stromingen', riep zij uit. Broeder Thaddée Barnas uit Chevetogne naast me applaudisseerde, maar zo bescheiden dat het verder niet opviel.

Mensen mogen de kerk niet verlaten met anti-joodse gevoelens.

Een van de punten van Berlijn gaat over de bestrijding van antisemitisme, in bijbelse theologie, liturgie en catechese. Jesper Svartvik legde daar de zere vinger bij. Als voorganger heb je een bijzondere verantwoordelijkheid om alert te zijn op anti-joodse sentimenten en uitingen, soms diep verborgen in de liturgie. Draag er zorg voor dat mensen niet met anti-joodse gevoelens de kerk verlaten, hield hij ons voor.

Als voorbeeld gaf hij de lezing van het passieverhaal uit Johannes in de Stille Week, waarbij er gesproken wordt over 'de Joden' en dit vaak een negatieve lading krijgt. 'Ik ben geen voorstander van het verwijderen van teksten, maar zonder commentaar - zoals in de Stille Week - dat kan niet meer'. Het is een gegeven dat in het grootste deel van de christelijke oecumene het Nieuwe Testament absoluut de voorkeur krijgt boven het Oude Testament en ook als beter wordt gezien (supersessionisme, met een dure term). In een workshop over antisemitisme in christelijke liederen, gegeven door twee mensen uit Australië, de joodse Trevor Creewel en de christelijke Mary J. Marshall, gingen we daar verder op in. Alleen lieten zij liederen zien die nauwelijks in onze liedboeken voorkomen en brak Mary J. Marschall wel erg de staf over de liederen. Niets deugde, en daar had zij op zich wel een punt, maar het was aardiger geweest als wij daar zelf in gesprek met elkaar achter waren gekomen. Het was toch een workshop? Problematischer werd het toen de jonge PhD-student Nick Scott-Blakely uit de V.S. doorvroeg over teksten die erg deden denken aan bijbelpassages uit de brieven van Paulus. Antijoods? Ik sloot me bij hem aan, omdat ik vond dat je niet zonder meer moet veroordelen, maar door moet vragen. Wel werd ik me weer bewust van de vraag wat we eigenlijk zingen in de kerk, en bij sommige liederen zou je inderdaad voor het zingen de kerk willen uitgaan. Een van de liederen waar we bij stil stonden was 'Lord of the dance', dat in aangepaste vorm in ons liedboek terecht is gekomen: Lied 839 'Ik danste die morgen toen de schepping begon'. Een prachtig lied met een aanstekelijke melodie, tot je aandachtig gaat lezen. Wat wordt er gesuggereerd? Dat Christus als Heer van de dans al bij de schepping aanwezig was, dat die dans werd vergeten en het lied van de schepping nog zelden werd gehoord (verduistering bij het volk Israël) en dat het licht weer begon te schijnen toen Jezus op aarde rondliep. Wat zing je dan?

Waar komt antisemitisme vandaan en wat kun je ertegen doen?

De punten van Berlijn beginnen met de vraag wat je tegen antisemitisme kunt doen. Op de conferentie was er vooral aandacht hoe antisemitisme de kop opsteekt in verschillende contexten. Toen ik aan Alan Berger naar handelingsperspectieven vroeg, gaf hij een mooi antwoord dat eigenlijk geen antwoord was. 'We need to be more creative in fighting for justice than antisemitism is in advocating hatred', zei hij. Verhelderend waren wel de verschillende typologieën van antisemitisme, die hij ontleende aan het werk van Deborah Lipstadt in haar boek *Antisemitism: Here and now*. Er is antisemitisme dat de plank mislaat (*clueless*): je vertelt zonder blikken of blozen aan je joodse vrienden hoe die joodse handelaar toch echt een typische sjacheraar is die uit is op jouw geld. Bij het 'vriendelijke' (*polite*) antisemitisme of ook wel Dinner-Party antisemitisme heb je het over de joodse invloed in de wereld waar je niet veel van moet hebben, maar je zegt erbij dat je beste vrienden joods zijn. Dan heb je *enabler* antisemitisme: je bent zelf als leider geen antisemiet, maar je zegt of doet wel dingen die anderen in staat stellen antisemitische dingen te doen of te zeggen. Donald Trump of Jeremy Corbyn zijn daarvan sprekende voorbeelden. En tenslotte is er het extremistische (*extremist*) antisemitisme: dit gaat uit van de suprematie van witte mensen en is sterk raciaal.

In het gesprek wat je hiertegen kunt doen, kwam David Sandmel met de opmerking dat je een onderscheid moet maken als het om BDS (Boycot, Desinvesteringen en Sancties) gaat. Soms gaat het hierbij om kritiek op de Israëlische regering (niets mis mee), maar soms is het ook gericht op de ondermijning van de staat Israël. Dat laatste is een vorm van antisemitisme. Wie zijn onze bondgenoten, vroeg Joshua Ahrens? Liberale kerkleden waren vroeger bondgenoten van joden, maar steunen nu vaak BDS en keren zich af van joods-christelijke dialoog door ondubbelzinnig op te komen voor Palestijnen en Palestijnse christenen. De kunst is om dat niet tegen elkaar uit te spelen. De Protestantse Kerk probeert hierin een balans te zoeken door de drie roeping samen te zien: onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, oecumenische verbondenheid met Palestijnse christenen, diaconale inzet voor wie geen stem heeft of overschreeuwd wordt (Palestijnen én Joden). Alan Berger riep op tot educatie en vorming: 'We need to dispell ignorance'.

‘Every face has a name’. Documentaire van regisseur Magnus Gertten

Op een avond keken we naar deze fascinerende documentaire, waarbij de filmregisseur aanwezig was. Op 28 april 1945 arriveren honderden overlevenden van de Duitse concentratiekampen in de haven van Malmö. Er is filmmateriaal van. Magnus Gertten is op zoek gegaan naar de namen achter de gezichten. In de documentaire komen verschillende mensen aan het woord die zichzelf herkennen en soms ook anderen. Op het eind zijn er beelden van Syrische en Afrikaanse vluchtelingen die op Sicilië aankomen.

Magnus Gertten beantwoordde na de film een stroom aan vragen. De documentaire had indruk gemaakt, ook op mij. Bij de laatste beelden ging er een rilling door me heen. Opeens besef je dat al deze nameloze vluchtelingen ook mensen zijn met namen en geschiedenissen. Maar kun je dat wel met elkaar vergelijken?, vroeg Abi Pitum. Is de onvoorstelbare en systematische vernietiging in de kampen niet iets anders dan een zelf gekozen vlucht uit Syrië of Afrika? Ik ben een verhalenverteller, zei Gertten. Ik vergelijk niet, ik wil beelden laten zien van mensen die ergens arriveren uit oorlogsgebieden. En hoe zit het met de beelden van vrouwen die naakt onder de douche gaan en gefilmd worden, vroeg iemand anders. Kan dat wel? Is dat niet mensonterend?

Nee, dat vind ik niet, zei Magnus. Het was juist een bevrijding om weer onder een warme douche te kunnen. Ik vind dat je dat mag laten zien. Zelf vroeg ik of deze verhalen en deze film hem veranderd hadden? Eerst ontweek de regisseur de vraag door te wijzen op zijn professionaliteit, maar ik hield aan. ‘Ja, de verhalen hebben me geraakt’, zei hij, ‘en je hoort me ook doorvragen bij een man die heel koel en afstandelijk lijkt te reageren. Dan doet het me wat als je na afloop een brief van zijn dochter krijgt met het bericht dat hij dit gewaardeerd heeft.’

Het labyrint

Op het plein voor de kathedraal in Lund is een labyrint aangelegd. Een labyrint is geen doolhof. In een doolhof kun je vastlopen, moet je dwalen om naar het midden te komen. Een labyrint heeft maar één weg. Je kunt dit op je eigen manier en in je eigen tempo lopen. Voor mij heeft een labyrint zeggingskracht. Het geeft aan dat de weg heen een weg is van je afvragen wat van betekenis is, wat zinvol is, wat ballast vormt, wat achtergelaten moet worden. In het centrum ervaar ik dat er op veel vragen geen antwoord is, dat er een niet-weten is op veel terreinen van het leven, maar ook dat ik word opgenomen in een groter geheel, een Mysterie dat onbenoembaar is en zich niet laat vangen in woorden en begrippen. Toch hebben de joodse en de christelijke tradities (om nog te zwijgen van andere) pogingen gedaan om het onbenoembare te verhalen en te verbeelden, en om dat in oproepen tot handelen te vertalen. In de joods-christelijke ontmoetingen leer ik mezelf opnieuw te verstaan, krijg ik ander zicht op wat of wie ons in het leven roept en besef ik steeds meer hoe je alleen je identiteit vind in relatie tot de ander. En ook hoe alle leven met elkaar verbonden is. Als je de weg terug gaat vanuit het centrum, is dat met een nieuwe bezieling. Even, voor een tijd, om dan de weg weer opnieuw te lopen. Volgend jaar in Bratislava in Slowakije.

Eeuwout Klootwijk
Oost-Souburg, 1 augustus 2019